
KORIŠĆENJE NJEGOŠA U POLITIČKOJ PROPAGANDI I DISKURSU VLASTI U CRNOJ GORI IZMEĐU DVA RATA

Boban Batričević

Petar II Petrović Njegoš as the most popular person in the new Montenegrin history, and a poet whose work has a special place in the cultural memory of the nation, was interesting to all Montenegrin authorities who tried hard to adapt his work and character to their political and ideological needs. Particularly aggressive use of Njegoš's legacy in daily political processes occurred after the disappearance of the Montenegrin state in 1918 in the newly formed South Slavic community. This work gives an analysis of methods in which the authorities of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia used the character and work of Petar II Petrović Njegoš in the Montenegrin territory. We are trying to discover the practice and mode in which Njegoš's work and character they used for the promotion of the Crown.

Stvaranje nove države na Balkanu nakon Prvoga svjetskog rata, Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, u koju je utopljena Crna Gora bez ranijih atributa nezavisnosti, odraziće se i na nova tumačenja Njegoša. Kao jedan od ključnih promotera ideje jugoslovenstva i objedinjavanja Južnih Slovena, u novim političkim kretanjima Petar II morao je biti tumačen u ključu koji se razlikovao od onih devetnaestovjekovnih. Zvanična vlast u Beogradu i srpska dinastija na čelu južnoslovenske tvorevine, postajale su svjesne

multikulturalnosti svoje države, te je koncept Njegoša kao protosrbina – ono na čemu se između ostaloga temeljio srpski nacionalizam prije Prvoga svjetskog rata, morao biti rastakan na širem prostoru. Kako je uočio František Šistek „Njegošev identitet je bio smješten u tri koncentrična kruga. Najuzi od njih bio je onaj crnogorski (...) ali njegov crnogorski identitet ni u kom slučaju nije bio shvatan kao etnički, već samo kao specifična varijanta šireg srpskog identiteta. Njegoševo srpstvo i pansrpsko poslanje činili su drugi, valjda najviše ističani krug njegovog identiteta. Posljednji koncentrični krug bio je situiran u širi južnoslovenski kontekst koji je u vezi s nedavnim nastankom jugoslovenske države bio aktuelan. Njegoš je (...) bio uzdizan kao prethodnik i prorok ‘oslobođenja i ujedinjenja naroda Srba, Hrvata i Slovenaca’“.¹ Endru Baruh Vahtel o reinterpretiranju Njegoša u državi Karađorđevića veli da se *Gorski vijenac* kao središnje djelo romantičarskoga unitarnog kulturnog projekta u XIX vijeku morao retumačiti s jugoslovenskoga stanovišta, posebno naglasivši odnos prema pripadnicima muslimanske vjeroispovijesti, kojih je sada bilo preko 10% u novoj državi.² Prema njegovu mišljenju vlasti su morale ponuditi nove strategije iščitavanja Njegoša kako bi ga učinile prihvatljivim, a najočiglednija je bila ona da se izbjegava sve neprijatno, što je bilo naročito podesno za sastavljanje antologija i čitanki za decu – pažnja čitalaca odvrćala se od esencijalne teme *Gorskoga vijenca* na „vantekstualne informacije“ đe se mogao naći pregršt jugoslovenski profilisanog materijala.³ Zato se u prvi plan

¹ František Šistek, „Njegoševa grobnica na Lovćenu. Promjene i reinterpretacije spomen mjesta u kontekstu sukcesivnih političkih, ideoloških i nacionalnih projekata, 1845–2010.“, In: *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015, 115.

² Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Stubovi kulture, Beograd, 2001, 126.

³ Isto, 127.

protežira Njegoševa prepiska s Osman-pašom Skopljakom i Ivanom Mažuranićem, njegov odnos s Husein-pašom Gradašćevićem, Matijom Banom i ostalim prvacima južnoslovenske misli. Pošto Petar II nije potencirao unisonost pravoslavlja, to je omogućavalo tumačima da njegov lik kontekstualizuju u datosti trenutka i u granicama nove države, što je dovodilo čak i do ovakvih konstrukcija: „nadahnut velikom mišlju o slobodi svoje nacije i njenom priključivanju velikoj, prosvijećenoj, slobodnoj otadžbini, Njegoš je bio podjednako vezan za Beograd, Zagreb, Travnik, Dubrovnik, Skadar i Mostar.“⁴ U svijetu ideja Njegoš je bio temeljac za novostvorenu državu. Crna Gora, iako nestala rođenjem južnoslovenske zajednice, zbog svoje pređašnje uloge u tome procesu zahtijevala je još senzitivnije konstrukcije i tumačenja, budući da se na njezinoj teritoriji organizovano desio ustanak protiv načina ujedinjenja, koji će nakon početnoga intenziteta u slabijoj varijanti trajati narednu deceniju. Trenutak je zahtijevao sve moguće analogije i dinastičkoga i kulturno-nacionalnoga tipa kako bi se aneksiji Crne Gore pribavio legitimitet. Još se crnogorski leš nije bio ohladio od ubistva na Podgoričkoj skupštini, a nove vlasti su otpočele s izrabljivanjem Njegoševa lika. U cetinjskoma režimskom glasilu *Novo doba*, već 4. decembra 1918. na naslovnoj strani nalazimo tekst u kome se regent Aleksandar Karađorđević direktno povezuje s Njegošem: „Providenju je najmilije bilo, da prije 30 godina u podnožju *gordog Lovćena a pod okriljem neumrlog Njegoša* (istakao autor) ugleda sunca svjetlost Veliki Unuk besmrtnog Karađorđa, Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Prestolonašljednik Aleksandar. Cetinje!... Budi svjesno, da se je iz tvog gnijezda izlegao soko, kojemu ‘sve prepone na put bjehu’ i ipak ‘k cilju dospje velikome’; da je iz tvog grmena izašao laf, koji narodu svom ‘varvarske lance sruši’; da se iz tvoje kolijevke iznjihao muž koji

⁴ Nikola Škerović, „Njegoš i jugoslovenstvo“, *Nova Evropa* 11, broj 1, 1925, 3.

‘dunu život srpskoj duši’ i ‘dade Srbu stalne grudi’, Cetinje!... Diči se i ponosi, što si ti rodno mjesto Najvećeg muža na Slovenskom Jugu. Najvećeg i po patnjama, Najvećeg i po slavi. Cetinje!... Veseli se i zaori gromko ispod Lovćena da odjekne Avala, Velebit i Šarplanina: Neka živi Otac *Velike Srbije* (istakao autor), Njegovo Kraljevsko Visočanstvo Prestolonašljednik Aleksandar!“⁵ Iz ove apoteoze srpskome regentu mogu se definisati osnovne postavke programskih nacрта nove vlasti: nepostojanje partikularizma u Njegoševoj romantičarskoj misli (prevashodnost oslobođenja srpstva/slovenstva u odnosu na oslobođenje Crne Gore) omogućiće tadašnjoj propagandi da preko njegovih stihova Aleksandra Karađorđevića predstave kao jedinoga dostojnog ujedinitelja Južnih Slovena. Pravo na to mu daju: rođenje na Cetinju pod Lovćenom (koje ima ulogu djevičanske oaze slobodarstva) i rođačke veze s dinastijom Petrović-Njegoš (unuk po majci kralja Nikole I), istina izbjegavanjem njihova pomena i isključivim pominjanjem vladike („a pod okriljem neumrlog Njegoša“). Svjesna činjenice da sukcesija, nelegalno i nelegitimno prisajedinjenje Crne Gore Srbiji može izazvati dublju političku krizu u zemlji, nova vlast preko Njegoša pokušava retorički amortizovati novonastalo stanje. Montažom vladinih stihova između redova dnevnopolitičkih potreba ostalim Južnim Slovenima poslata je poruka da je dinastija Karađorđević jedina bila kadra da „varvarske lance sruši“ te to Srbiji omogućava paternalizam u toku potpuno novih političkih procesa. Mimikrija uz Njegošev lik olakšavala je izgradnju kulta ličnosti vladara u novonastaloj zajednici. Pa i nekoliko godina kasnije u parlamentu KSHS Njegoševo „zavještanje“ koristiće se kao argument u političkim diskusijama povodom ujedinjenja. Kad se poslanik Crnogorske federalističke stranke, koja je bila protivnik bezuslovnog ujedinjenja, Risto Popović, u jednome govoru u Skupštini

⁵ *Novo doba*, 4. decembar 1918, br. 31, str. 1.

osvrnuo na 1918. i istakao da „ujednjenje“ Crne Gore i Srbije nije bilo pravilno, radikal Tomo Oraovac, takođe Crnogorac rođenjem, odbrusio mu je da je ujedinjenje počelo još otkad je pukla prva puška nakon Kosova za oslobođenje, a onda počeo dokazivati Njegoševo srpstvo i Njegoševu privrženost ujedinjenju. Godinu 1918. predstavio je kao logičan nastavak Njegoševih političkih htijenja, a potom dodao: „Ko je bio vladika Rade-Petar II? Jedan od najvećih apostola ujedinjenja, on je bio toliko veliki Srbin da je i na vjeru gledao sporedno, pa mu je krv i jezik bio sve.“⁶

Jedan od prvaka crnogorskih „ujedinitelja“ Marko Daković, član Izvršnoga narodnog odbora koji je trebao sprovesti odluke nelegalne Podgoričke skupštine, tokom prve posete Cetinju nakon detronizacije Petrovića, u javnome govoru kazuje da je „veliki Srbin i najveći naš pjesnik Vladika Rade Petrović“ najbolji dokaz narodnoga ujedinjenja.⁷ Priliku je iskoristio da ocrni ostatak Njegoševe porodice, pritom iznoseći neistinite optužbe da su „njegovi krvni potomci“ dozvolili da narod „izruče trogodišnjem robovanju i da grob ovog našeg velikog genija nestane s ponosnog Lovćena, da ga spuste i zabace u cetinjske jame“. Znajući simboliku Lovćena za Crnogorce, zvanična propaganda trudila se predstaviti kao neko ko ispravlja istorijske prepreke ujedinjenja oličene u kralju Nikoli, te su u more fabrikovanih poturanja i optuživanja da je napuštio zemlju, izdao crnogorsko oružje, šurovao s Austrougarskom, umetali i razaranje Njegoševa groba. Navodi iz tadašnje štampe samo što Nikolu direktno ne optužuju za rušenje kapele – u proglasu ujediniteljske omladine apeluje se na Podgoričku skupštinu da otkrije krivce „sramne“ crnogorske kapitulacije i ne dozvoli da „ljaga padne na (...) simbol crnogorski Lovćen – čiji je vrh do dana kapitulacije kitio grob najvećeg srpskog

⁶ *Crna Gora*, br. 41 (22. 6. 1923), 1.

⁷ *Novo doba*, 11. decembar 1918, br. 38, str. 2.

pjesnika.“⁸ *Cetinjska omladina* bila je još izričitija – zahtijevala je od Podgoričke skupštine da se „dostojno oduži krvnicima“ za „sramno prodati Lovćen“, simbol svih Crnogoraca.⁹ U javnosti je stvarana slika da su se i Njegoševe kosti „okretale u grobu“ dok su gledale kako crnogorske vlasti predaju u ruke neprijatelja najveću svetinju, a da je slavno crnogorsko oružje doživjelo najveću sramotu u svojoj slavnoj istoriji dozvolivši da se bez kapi krvi preda Njegoševo vječno boravište.¹⁰

Narednih nekoliko godina proteći će u apelima zvaničnih državnih komentatora o potrebi obnove planinske kapele, a Njegošev lik nastaviće da se interpretira u korist aktuelnih političkih dešavanja.¹¹ Od 1919. do 1925. godine kad će biti vraćen na Lovćen, Njegoš će biti tretiran u preko 220 bibliografskih jedinica u crnogorskim publikacijama i zbornicima. Interesantno je uočiti da je paralelno s medijskom sakralizacijom Petra II, koji je nazivan „apostolom jugoslovenstva“, tekla satanizacija dinastije Petrović.¹² Po F.

⁸ *Novo doba*, 15. novembar 1918, br. 13, str. 2.

⁹ *Novo doba*, 12. novembar 1918, br. 9, str. 2.

¹⁰ *Slobodna misao*, br. 6 (23. 10. 1922), 1. Novim vlastima bilo je neophodno prikrivanje izdajničkih poteza iz vremena Prvoga svjetskog rata kada je Lovćenski front namjerno oslabljen naredbom savezničke komande da bi se ojačala linija fronta kod Mojkovca, đe je crnogorska vojska izvojevajući bitku termopilskih razmjera omogućila srpskoj vojsci, kralju i vladi bezbjedno bjekstvo u Grčku. Lovćen je faktički ostao nebranjen, austrougarska vojska je napadala s razmjerama 6:1 u pješadiji i 12:1 u artiljeriji te crnogorski vojnici nijesu imali nikakve šanse, iako je veliki broj njih pao u borbi za odbranu Cetinja i Crne Gore.

¹¹ O planovima, problemima, toku i načinu prijenosa Njegoševih kostiju, vidjeti: Zvezdan Folić, „Vlada kraljevine SHS i podizanje kapele na Lovćenu 1925. godine“, *Njegoševi dani* 3, Zbornik radova sa međunarodnog slavističkog naučnog skupa, 2011, str. 433-449.

¹² Eklatantan primjer potpunog ruiniranja njezina imidža biće nebriga prema kulturnome naslijeđu – rodna kuća Petrovića na Njegušima služila je kao

Šisteku, potreba povratka Njegoševih ostataka na Lovćen ogledala se u signaliziranju definitivne inkorporacije nekadašnje crnogorske monarhije u novu državnu zajednicu i simboličkom isticanju kulturnoga i političkoga jedinstva troimene kraljevine. „Logično je da se pojavila potreba reinterpretacije Njegoševa lika i značaja u duhu vladajuće državno-političke ideologije nove i iznutra još nedovoljno srasle Kraljevine. Svečani prijenos Njegoševih ostataka imao je takođe izrazitu i ličnu porodičnu dimenziju s nezanemarljivim političkim konotacijama.“¹³ Šistekove teze najbolje potvrđuje proglas „Pokretačkog odbora za prenos kostiju vladike Rada na Lovćen“. U tome dokumentu koji je lansiran u javnost ljeta 1921. godine izrečena su sva ideološka stanovišta novostvorene države: čitav proglas prožet je Njegoševim stihovima i stihovima najvažnijih južnoslovenskih književnika; posebno potcrtan Njegošev rad s njima na ujedinjenju Južnih Slovena; nedvosmisleno izraženo izvorno Njegoševo srpstvo, a srpstvo Crne Gore predstavljeno riječima Mušickog – „srce Srpstva“; ideološkom analogijom izvedeno da je vladika „na prvom mjestu pjesnik Srpstva-Jugoslovenstva“; pobrojani junaci na kojima se temeljio južnoslovenski romantizam te pobjedonosno istaknuto sahranjivanje okupatorskoga oružja.¹⁴ Prenosjenje je za odbor značilo oduživanje vladici Petru II za to što se u toku okupacije „spustio“ da dijeli s narodom muke ropstva, a sada taj isti narod dijeli s njime „trijumf naše Slobode, našeg Ujedinjenja, trijumf one misli, za koju je on živio i radio. Oslobođeni i ujedinjeni, mi

vojni objekat, a bilo je i prijedloga da se ona transformiše u kasarnu jugoslovenske žandarmerije. Viđeti: *Narodna riječ*, 20. oktobar 1923, br. 71, str. 1.

¹³ Šistek, str. 112-22. Češki historičar s više aspekata posmatra prijenos kostiju. U njegovu radu nalaze se izuzetne opservacije koje kristalno objašnjavaju političku dimenziju izgradnje nove Njegoševe kapele.

¹⁴ *Narodna riječ*, br. 60 (10. 8. 1921), 1-2.

mu moramo odati dostojnu počast (...) kao našem duhovnom vođi, apostolu i proroku Slobode i Jedinstva“.¹⁵ Proglas je zaključen patetičnom konstatacijom da Njegoš svojim „tjelesnim očima“ nije uspio da vidi ostvarivanje svojih ideala.

Do prijenosa ostataka i obnove kapele doći će nekoliko godina kasnije, što zbog nedostatka finansijskih sredstava koje je taj poduhvat iziskivao, što zbog nestabilne političke situacije u Crnoj Gori, đe je otvoreni ustanak protiv njezine aneksije usljed rigoroznoga odgovora vlasti KSHS i ogromnih represalija prema domicilnome stanovništvu, prerastao u gerilsko ratovanje. U medijima se pojavila vijest da je Aleksandar odlučio da iz svojih ličnih sredstava „podigne Njegošu spomenik – grobnicu na Lovćenu“, a štampa je to komentarisala kao veoma plemenitu odluku koja je izazvala „duboku zahvalnost sviju društvenih redova u Crnoj Gori“,¹⁶ mada je sredstva za podizanje kapele na kraju ipak odobrila vlada KSHS.¹⁷ Dug prema vladici predstavljan je kao obaveza cijele „Nacije“ i svih kulturno-prosvjetnih institucija države. Kašnjenje s prijenosom Njegoševih kostiju i čekanje na odluku da Aleksandar Karađorđević podnese inicijativu da sam finansira taj projekat našao je refleksiju i u kritičarskome diskursu. *Narodna riječ*, glasilo ultraujediniteljske crnogorske demokratske omladine, u nekoliko tekstova prebacuje južnoslovenskim vlastima kako se prema Njegošu ne odnose s pijetetom i kako ta „srpsko-turska“ vlast (aludirajući na koaliciju s partijom Džemijeta) ima „30 miliona kruna“ za prijenos kostiju Vatroslava Jagića iz Beča u Beograd – „to je onaj književnik, koji pišaše i govoraše u svoje vrijeme: da postoji bosanski jezik i da su Bosanci poseban narod. I njega predstavljaju Njegošu“.¹⁸ Ovakvi „ovlaš“

¹⁵ Isto, 2.

¹⁶ *Narodna riječ*, br. 66 (3. 10. 1923), 1.

¹⁷ *Crna Gora*, br. 35 (18. 7. 1924), 3.

¹⁸ Sabljčić, „Sa izleta na Lovćenu“, *Narodna riječ*, br. 72 (24. 10. 1923), 2.

antimuslimanski tonovi pokazuju da vlastima nije potpuno pošlo za rukom da smiri antagonizme u državi te da je političarski diskurs u određenim momentima pribjegavao stereotipnosti koja je više odgovarala XIX vijeku no modernim procesima u kojima se KSHS našla, što je samo produbljivalo razlike u ionako krhkoj zajednici. Svjesna toga, zvanična glasila u Crnoj Gori ipak su se potrudila da uoči samoga prenošenja Petra II na Lovćen muslimani dobiju svoju verziju Njegoša. U tekstu „Vladika Rade i muslimani“ Lazar Tomanović pisao je o Njegoševim naporima da zajedno sa svojom muslimanskom braćom radi na oslobođenju i ujedinjenju.¹⁹

Izgradnju kapele na Lovćenu, prijenos Njegoševih kostiju i dolazak kralja Aleksandra u Crnu Goru na tu veliku svečanost neophodno je tumačiti u više zasebnih nivoa. Prvi i najvažniji bio je opštedržavni politički nivo. Kanonizujući Njegoša vlasti su kalkulisale na stvaranje privida dobrih odnosa u državi i međusobnoga poštovanja naroda konstituenata. To nam potvrđuju ovi fakti – Državni odbor za prijenos kostiju objavio je da je odlukom vlade KSHS „V. br. 2081 od 23. februara 1925.“ iskazana želja da Njegoševa druga sahrana na Lovćenu ne protekne u znaku lokalnoga karaktera, već da to bude manifestacija od „državno-nacionalnih i kulturnih“ važnosti te da se proglasi državnom svečanošću. Zbog toga je odlučeno da se za aranžman svečanosti posebno pobrine Ministarstvo vjera.²⁰ Odbor je predložio da to bude jedna od „najvećih svetkovina našeg naroda“, jer oslobođeni i ujedinjeni narod Srba, Hrvata i Slovenaca ima dužnost da „očuva Lovćen“. *Slobodna misao* pisala je da ovi svečani dani za jugoslovensku zajednicu predstavljaju najdivniju manifestaciju narodne sloge i

¹⁹ Lazar Tomanović, „Vladika Rade i muslimani“, *Trgovačka riječ*, br. 3 (20. 9. 1925), 1-2.

²⁰ Dušan Vuksan (ur.), *Spomenica Petra II Petrovića Njegoša, vladike Rada 1813-1851-1925*, Cetinje, 1926, XIV

bratstva.²¹ *Crna Gora*, radikalno glasilo u Crnoj Gori, komentarisalo je prijenos Njegoševih kostiju u duhu pogoršanih srpsko-hrvatskih odnosa kao najzgodniji momenat za proslavu „oslobođenja i ujedinjenja srpsko-hrvatsko-slovenačkog naroda i poslije postignutog sporazuma, sloge i ljubavi bratske između dva dijela našeg naroda, između Hrvata i Srba (...). Ovo će biti spontana manifestacija cjelokupnog našeg troimenog naroda i ostvarenje pjesnikovog zavjeta sloge i ljubavi narodne“.²² Marko Car je ispred Srpske književne zadruge izrazio želju da troimeni narod s jednakom ljubavlju prigrli i u svoju imovinu uvrsti dragocjene tvorevine Njegoševa uma, a na prvom mjestu *Gorski vijenac*, i to onako kako romanski narodi prihvataju Dantea a „jelenski“ Homera.²³ Sami prijenos kostiju septembra 1925. na Lovćen imao je prvorazredni karakter u svim medijima širom južnoslovenske države, naročito crnogorskim i srpskim. Daleko slovenačko *Jutro* iz dana u dan prenosilo je utiske s te manifestacije govoreći o Njegošu kao velikome Iliru, velikome Jugoslovenu i proroku današnje slobode;²⁴ Opština Sarajevo napisala je na vijencu koji je položen na Njegošev grob „Oslobođena Bosna neumrlom Njegošu“;²⁵ dok su se u mnogim zagrebačkim i dubrovačkim glasilima pojavljivale pjesme koje slave Njegoša, ujedinjenje i jugoslovenstvo. Kralj Aleksandar predstavljao je Petra II Petrovića kao pjesnika čija je riječ „usađena u duše svih naših miliona, odnjihala naraštaje, kao riječ narodne pjesme“.²⁶ Sakralizovani Njegoš je u idejnom smislu trebao odigrati ulogu konca koji zašiva rupe na skrpljenoj državnoj zajednici. Zato jedan komentator ističe: „Slavimo

²¹ *Slobodna misao*, br. 158 (20. 9. 1925), 3.

²² *Crna Gora*, br. 34 (14. 7. 1925), 1-2.

²³ Vuksan (ur.), XXXVIII

²⁴ Citirano prema: Vahtel, 130.

²⁵ Vuksan (ur.), XXXI

²⁶ Isto, XXXIX

Njegoša kao književnog genija, ali ga naročito slavimo kao Boga našeg nacionalizma“.²⁷

Iako je usko povezan s gorepomenutim opštedržavnim političkim nivoom proslave, u eksplikaciji valja izdvojiti nivo proslave koji je vlast zauzela prema Crnoj Gori i na same refleksije proslave u njoj. Aleksandrov dolazak na rodno Cetinje bio je prvi njegov boravak u Crnoj Gori otkad je stvorena nova država. Bila je to prilika da se u javnome mnjenju kreira slika dobrih odnosa između kralja i Crnogoraca, njegova brižnog i očinskog odnosa prema „njegovim“ Crnogorcima, a ujedno i definitivno srastanje njezina pobunjenog teritorija u zajedničku državu. Predsjednik cetinjske opštine dočekao je Aleksandra riječima da Cetinje ponosno dočekuje svoje čedo, kralja, koji je umom Njegoševim predvodio svoj narod u krvavoj borbi za slobodu i jedinstvo svih Srba, Hrvata i Slovenaca te da je srećan što se Crnogorci više ne tiskaju u uskim granicama Crne Gore, već u moćnoj državi od Jadrana do Dunava i od Soluna do Triglava – „To je danas naša Crna Gora“.²⁸ Pored političkih dimenzija, taj susret kralja i Crnogoraca imao je i mnoge porodične konotacije. Prvo je trebalo utvrditi genealoške veze između kralja Aleksandra i Njegoša, a potom potcrtati rodbinske odnose između dinastija Petrović i Karađorđević, što je ovome prvom davalo legitimitet vladara crnogorskom teritorijom s jedne i veliku popularnost među ostalim Južnim Slovenima, s druge strane. Srpski vladika Nikolaj Velimirović pokazao se kao vrlo vješt retorički falsifikator genealoških stabala, obrativši se kralju Aleksandru na dan sahrane sa: „Vaše Veličanstvo, praukuče (!) proslavljenog i besmrtnog vladike Njegoša“; budući da je kralj tako predstavljan kao direktni Njegošev potomak, iako se zna da vladika Rade nije imao priznate dece. Ministar vjera KSHS M. Trifunović nazvao je kralja potomkom

²⁷ *Crna Gora*, br. 34 (14. 7. 1925), 1

²⁸ Vuksan (ur.), XXII

velikih neimara Njegoša i Karađorđa,²⁹ a kralj dodao: „duše Njegoša i Karađorđa bile su se srele, razumele i privile u velikom narodnom poslu. Nad grobom Njegoševim, danas je kamen sa Venčaca, na domaku Karađorđeve Topole i pod njime će lako ležati Vladika Rade.“ Zaštitnički kraljev odnos prema Crnogorcima promovisali su svi crnogorski mediji. Mitropolit crnogorsko-primorski Gavriilo Dožić smatrao je da su „kraljevi odani Crnogorci“ uvjereni da je Njegoševa proslava koju je organizovao zasnovana na toploj kraljevskoj ljubavi koju gaji prema njegovim Crnogorcima – „oni su uvjereni da je Vaše očinsko staranje za njihovu sudbinu tako veliko“.³⁰ Nedolazak u Crnu Goru kralj je morao opravdati pojašnjavanjima da je nakon ujedinjenja imao veliku želju da dođe, ali da mu prilike nijesu dopuštale, ni tada ni docnije, te da mu je uvijek teško padalo odlagati taj put – „najzad nas je današnja znamenita svečanost našla zajedno“.³¹ Birane riječi pokazuju nam da je kralj bio više nego svjestan krize u Crnoj Gori. Dok on, na svečanom ručku u dvorskoj bašti nakon završene sahrane, bešedi o razlozima nedolaska, na dijelu crnogorske ruralne teritorije komituju omanje čete protivnika ujedinjenja. Zato se populistički obraća narodu: „Crnogorci, braćo moja. Još sam došao, da se vidim i porazgovaram s vama. Među vama sam ugledao sveta, pa sam željan da iz vaših usta čujem kako je u ovim brdima. Ono zašto ste vojevali od kako je vaših starih i vas, izvojevali ste: danas u svome stenju niste više opkoljeni,

²⁹ Vuksan (ur.), XXXIII

³⁰ Vuksan (ur.), XL-XLIII

³¹ „Govor Nj. V. Kralja Srba, Hrvata i Slovenaca Aleksandra I. održan na Cetinju 22. septembra 1925. god. prilikom velikog ručka u Dvorskoj Bašti“. Dostupno na:

http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Plakati_i_dokumentacioni_materijal/Objave_i_proglasi_srpskih_kraljevskih_dinastija/Karadjordjevici/PL-153-010#page/0/mode/1up Pristupljeno: 18. 9. 2016. godine.

bez oduške, krvnikom (...) U ujedinjenje vi nosite ljubav prema njemu kao roditelj prema detetu, žeženo zlato prekaljeno vaše vere kojim se blistaju ovi goli krševi, srce Obilića u sinja mučenika. Ono daleko pokoljenje o kom je snevao Njegoš, stiglo je, Crnogorci, a vi ste mu, – diko naša, spremili cveće iz svoje krvi. To je hrana koju daje Crna Gora a ravne je nema do majčina mleka. Dižem čašu za vašu sreću, braćo, Živeli“.³² Taj govor štampan je na posebnim plakatima i objavljen širom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Njegoševa proslava odigrala je za kralja Aleksandra ulogu nečega što se u današnjoj političkoj terminologiji naziva „promotivna (predizborna) kampanja“, jer je tom prilikom pored Cetinja posetio veliki dio Crne Gore – Andrijevicu, Kolašin, Podgoricu, Katunsku nahiju, Crnogorsko primorje, a put je iskoristio i da vidi Kosovo i Dubrovnik.

Iako su se vlasti, mada i mediji, trudili da ne ostave prostora za bilo kakvo dovođenje aktuelne proslave u vezu s političkim konotacijama, taj se utisak nije mogao sakriti od savremenika. Da je čitav taj performans imao prevashodno politički karakter svjedoči nam i jedno reagovanje samih organizatora. Cetinjski odbor za prijenos kostiju, koji se brinuo o organizacionim djelovima proslave i njezinim kulturno-prosvjetnim dijelom na lokalnome nivou, na zamjerke upućene od strane nekih intelektualaca da je na procesiji prisustvovalo više političara i ministara no književnika te da kulturni sadržaj tako velikoga događaja nije dobio dostojan repertoar, odgovorio je da odbor nije za to kriv. „Izbor za počasnog predsjednika glavnog odbora za proslavu ministra finansija, najbolje svjedoči koliko je ovaj nesrećni odbor bio daleko od Njegoša“.³³ Odbor se proglasio nevinim i za prisustvo velikoga broja žandara na Cetinju, kriveći za takvu situaciju same ministre, naročito ministra vjera i

³² Isto.

³³ *Slobodna misao*, br. 160 (4. 10. 1925), 1.

ministra prosvjete, žaleći što sami oni nijesu popravili previd „da prosvetno-kulturne ustanove budu prvo zastupljene pa poslije Ministarstvo Unutrašnjih Djela“. Predsjednik Matice srpske Radivoj Vrhovac prilikom Njegoševa prijenosa rekao je: „Ovakvi momenti odlično prepariraju, za jedan viši politički smisao koji lišen ličnih kalkala od danas do sutra, gleda pred sobom veliku cjelinu, državnu i narodnu, velike ciljeve Nacije sub specie aeternalis“.³⁴

S nivoa najfreškijih dnevno-političkih dešavanja zapažamo da je manifestacija imala recepciju i u unutarstranačke raspre koje su cijepale crnogorsko društvo. Nakon proslave za crnogorske radikale Aleksandrov dolazak i Njegoševo vraćanje na Lovćen značio je izmirenje zavađenih Crnogoraca.³⁵ Jedan od prvaka ujedinjenja i negdašnji potpredsjednik Podgoričke skupštine Lazar Damjanović vidio je u Njegoševoj proslavi pobjedu države i državnoga ponosa u Crnoj Gori nad „protivnicima ujedinjenja“, snagama koje su destabilizovale KSHS. Damjanović nije krio nezadovoljstvo zbog politike vlasti da aboliraju crnogorske „separatiste“ i dozvole im povratak iz egzila, ali je ipak, mada rezignirano, taj potez okarakterisao kao nastavak ujedinjenja iz 1918.³⁶ Priliku da iznese mišljenje povodom Njegoša iskoristio je i da se osvrne na tekovine ujedinjenja – loše ekonomske prilike i kašnjenje demokratizacije. Svoj politički stav prema kralju Aleksandru predstavnici Crnogorske stranke (federalisti) iskazali su tako što njihovi poslanici Sekula Drljević i Mihailo Ivanović nijesu prisustvovali visokome događaju. Njihovi politički protivnici, u prvom redu radikali, optuživali su ih da su zbog svojih sitnostranačkih interesa, plemenske „tjesnogrudosti“, bolesnih ambicija i političkoga kapitala ignorisali Njegoša i priznanje

³⁴ *Crna Gora*, br. 51 (27. 11. 1925), 1.

³⁵ *Crna Gora*, br. 44 (9. 10. 1925), 1.

³⁶ *Slobodna misao*, br. 159 (27. 9. 1925), 3.

svjetski poznatome umjetniku, veoma do tada angažovanome na promovisanju ideja jugoslovenskoga jedinstva, da izradi projekat za Njegoševu kapelu. Meštrović je ponudio ambiciozno rješenje građevine koja je bila mješavina antičkih inspiracija i kasne secesije. Njezina izgradnja i popravljjanje puta do Lovćena da bi se transportovao materijal zahtijevali su ogromna sredstva i vrijeme te su se vlasti zahvalile Meštroviću i odlučile na lakši i brži korak. Umjesto restauriranja i konzerviranja kapelskih ostataka i doziđivanja srušenih djelova donešeno je radikalno rješenje – da se ostaci sruše do temelja i cijeli objekat ozida nanovo.⁴² Iako je spoljašnjim izgledom ličila na prvobitnu kapelu nova građevina imala je u sebi recepcija kulturnoga kolonijalizma. Ono što su južnoslovenski rodoljubi zamjerali Austrougarima u simboličkoj ravni sad je uradio njihov kralj – zaštitni znak crnogorske recentne arhitekture,⁴³ kako je krstio Pavle Mijović, veoma mali prozori pravougaonog oblika koji su više ličili na puškarnice no na prozorske otvore, zamijenjeni su vizantijskim lukovima, tako tipičnim za srpsku sakralnu arhitekturu; građevini je pridodata i glomazna kamena ograda koju tradicionalno crnogorsko crkveno graditeljstvo nije poznavalo. Aproprijacija kulturnoga nasljeđa izvršena je i izmjenom kulta sveca kojemu je posvećena kapela; umjesto Sv. Petra Cetinjskoga kome je Njegoš posvetio prvobitnu kapelu Aleksandar Karađorđević je novu posvetio Sv. Đorđu, krsnoj slavi svoje dinastije.⁴⁴ Pri podizanju kapele kralj se predstavio kao ktitor, a njegov ktitorski natpis koji se nalazio iznad glavne portenice glasio je ovako: „U ime Oca i Sina i Svetoga Duha – Amin. Mi Aleksandar I Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca, praunuk

⁴² Šistek, 114.

⁴³ Viđeti: Pavle Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, CANU, Podgorica, 1996.

⁴⁴ Pavle Mijović, *Cetinje kao feniks*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1997, 157.

Karađorđa Petrovića, vođe i početnika oslobođenja Srbije, unuk kneza Aleksandra Karađorđevića, a sin Kralja Petra I Velikog oslobodioca i Ujedinioća našega naroda i Knjeginje Zorke Petrović-Njegoš, obnovismo ovaj sveti hram, koji je na Lovćenu, blizu Cetinja, podigao i za vječnu kuću izabrao slavni Naš predak Petar Petrović-Njegoš, Vladika i Gospodar Crne Gore, poklonik heroju topolskom Karađorđu, besmrtni apostol i vjesnik jedinstva Našega naroda, a koji bi godine 1916. razoren u ratu za oslobođenje i ujedinjenje. Neka je mir pepelu Petra II Petrovića Njegoša i neka je slava Njegovom velikom imenu. Njegov sveti blagoslov neka se izlije na Naš dom i Naš narod kroz sve vijekove. Amin. Na Lovćenu 21. septembra 1925. godine“.⁴⁵ Iako je u natpisu naveo da je obnovio hram, prihvatanjem uloge ktitora kralj je pokazao da kapelu vidi kao potpuno novu građevinu, a njenu je sagrađnju, što je veoma interesantno, direktno povezao s rođenjem svojega sina, prijestolonasljednika Petra II Karađorđevića. Kraljevi inicijali našli su se i na lusteru koji je krasio enterijer kapele pored Njegoševa reljefa sa stihovima, freski crnogorskih svetaca Vladimira Dukljanskoga (koji je ovđe predstavljen kao „Sv. Jovan Vladimir“ koji nema nikakve veze s izvornim kultom, iako SPC to ne priznaje), Sv. Vasilija Ostroškoga, Sv. Petra Cetinskoga, Sv. Stefana Piperskoga i grb negdašnje crnogorske države, koji u kapeli nije imao tretman nit državnoga nit dinastičkoga amblema, već je doslovno označavan kao „grb porodice Petrović“.⁴⁶ Prije samoga polaganja Njegoševa sarkofaga u raku kralj je učinio i nekoliko zanimljivih simboličkih gestova. Dok je škrinja bila otvorena, kraj Njegoševih ostataka Aleksandar je metnuo svoju albansku spomenicu skinuvši je s grudi, a nakon zatvaranja, škrinja je pečatana pečatom Mitropolije crnogorsko-primorske i

⁴⁵ Šistek, 120.

⁴⁶ Isto, 121.

Kraljevine SHS.⁴⁷ Time je Njegoš i zvanično proglašen državnim vlasništvom prve južnoslovenske kraljevine.

Dobivši tako svoje grandiozno *lieux de memoire* u Crnoj Gori, vlast KSHS počela mu je davati praktičnu svrhu. Upotrijebivši čuvenu sintagmu Pjera Burdijea „simbolički kapital“ za Lovćen i Njegoša, zaključujemo da je odmah stavljen u funkciju odgoja i formiranja omladine. Kao studiju slučaja uzećemo sokolska društva, koja su za cilj imala vaspitavanje mladića u duhu patriotizma, nacionalizma, jugoslovenstva/slovenstva, fizičke spremnosti i vojničke discipline.⁴⁸ Odmah nakon Prvoga svjetskog rata na teritoriji Crne Gore počela su se obnavljati sokolska udruženja, ali njihovo djelovanje nije imalo većega značaja, niti su bila pod ingerencijom nekoga domaćeg saveza. Njihov rad nadgledala je sokolska župa iz Mostara.⁴⁹ Zbog jačajućih antagonizama u južnoslovenskoj zajednici vlasti su odlučile da ojačaju djelovanje sokolskih društava, pa i ovih u Crnoj Gori. Godine 1926, ili bolje reći osam mjeseci nakon podizanja Njegoševe kapele, sokoli župe „Aleksa Šantić“ iz Mostara došli su na Cetinje sa specijalnim zadatkom - da ožive cetinjsko sokolsko društvo, prenesu svoja iskustva, a potom

⁴⁷ Vuksan (ur.), XXX

⁴⁸ Iako je Soko kao državna institucija osnovan tek 1929. godine, u formi društava širom KSHS postojao je i odmah nakon ujedinjenja, nastavljajući tradiciju sokolskih udruženja koja su se počela osnivati širom južnoslovenskoga prostora još u XIX vijeku, po ugledu na prvo društvo takvoga tipa nastalo na teritoriji današnje Češke.

⁴⁹ Citirano prema: Saša Nedeljković, „Sokolsko društvo Podgorica“, dostupno na: <http://www.cirilica-beograd.com/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0/%D1%81%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%86%D0%B0> Pristupljeno: 21. 9. 2016.

učestvuju na okružnome sletu u Podgorici će bi pored njih i kolega s Cetinja učestvovali sokoli Podgorice, Nikšića i Danilovgrada. Time je trebao otpočeti novi proces promovisanja nacionalne misli i širenje ideja jugoslovenskoga prometejstva među omladinom u Crnoj Gori. Čitav program jačanja sokolskih društava i upoznavanje s duhom sokolstva stavljen je pod plašt posete Njegoševu grobu – načelnici su isticali da im je prevashodni cilj natapanje njihovih pitomaca njegoševskom mišlju. Sokoli su zato nekoliko dana boravili u glavnome gradu ove pokrajine SHS, Cetinju, će im je održano nekoliko predavanja iz istorije, sokolske filozofije i vojničke discipline. Instruktori su posebnu pažnju posvetili interpretiranju Lovčena kao sokolskoga gnijezda od Kosova do Karađorđa, a crnogorske ratnike kroz istoriju i velikane poput Njegoša predstavili kao arhetipove sokolova.⁵⁰ Pitomcima su usađivane predstave o Njegošu kao o Hristu jugoslovenstva, najvećoj etičkoj i estetskoj vrijednosti jugoslovenske „rase“, terminu koji je uopšte tih godina bio izuzetno popularan u Evropi. Propaganda koja je proklamovala određenu rasu uvijek je gradeći stereotip za neku vremenski blisku ličnost, koja je služila naciji za ideal, pandan tražila u nekoj srednjovjekovnoj mitskoj ili istorijskoj ličnosti. Tako se npr. Hitler na skupovima nacionalsocijalista predstavljao za nasljednika Fridriha Velikoga, koji je u Hitlerovoj verziji bio reinkarnacija legendarnoga Parsifala. Sokolske starješine su za idealni tip jugoslovenske rase uzimali Petra II, koji je, prema jednom sokolskome načelniku, bio nasljednik srpskoga župana Stefana Nemanje „prvog vladara jugoslovenske širine“ (!) i hrvatskoga kralja Tomislava „gospodara Jadrana“.⁵¹ U toku posete Njegoševu grobu jedan od mostarskih starješina održao je prigodan govor: „Veliki pjesniče (...) Mi sokolovi, nosioci živog jugoslovenskog nacionalizma, istinskog i bezkompromisnog

⁵⁰ *Omladina*, br. 18 i 19 (27.5.1926), 1.

⁵¹ Isto, 7.

narodnog i državnog jedinstva (...) stigismo evo k Tebi, naš geniju (...) da ti se kao zahvalna deca poklonimo i položimo ovaj lovor venac (...) koji neka bude znak večnog oda tvojim putevima (...) Dođosmo ovde (...) da čujemo Tvoj svetački glas koji glasno dovikuje; Vraćajte se braćo iz plićina mutne sadašnjice i pođite ovamo, svi zagrljeni u veliko i čisto more jugoslovenske ljubavi, nego tamo u onim malim plemenskim lokvicama koje će da isuši prva bura“.⁵² Potom je zamolio Njegoša da razbukta plamen ognja širom „otadžbine“ koji će spaliti nejedinstvenost narodnu, a pojačati ljubav za njeno jedinstvo nazvavši Petra II „velikim besmrtnikom“ i duhovnim vođom. Za sokole je bila organizovana svečana šednica povodom Njegoša kojoj su prisustvovali najviši zvaničnici SHS vlasti na teritoriji Crne Gore. Na šednici su sokolovi indoktrinirani o značaju sokolstva za društvo, njihovim zadacima i ciljevima. Vrhunac svojega rada videli su u spremi da u svakom času pođu u smrt za čast „Kralja i Otadžbine“.⁵³ Kratka izlaganja o Njegošu imali su divizijski general Krupežević i Veliki župan Džaković obećavši da će naročito pomagati sokolski pokret u Crnoj Gori. Konstatovano je da su Njegoševa književna djela „oličenje uspješnog rada i kulturne propagande“ te da su ona recept za buduće generacije na koje će sokolski odgoj odigrati prvorazredan karakter, jer „naše sokolstvo stvara pretpostavke za što skoriju konsolidaciju i stvaranje novog Jugoslovenskog čovjeka (...) opet ćemo odgojiti naše osvetnike, koji će nas dovesti do konačnog trijumfa“. Konačan trijumf prema ideologiji sokola bilo je osvajanje Skadra, Zadra, Lastova, Rijeke, Trsta, Istre, a potom ujedinjenje svih Slovena od Ševernoga i Baltičkoga do Crnoga i Kaspijskoga mora i od Balkana i Jadrana do Japana. Na šednici posvećenoj Njegošu govorilo se i o odnosu sokolstva prema politici, vojsci i vjeri.

⁵² Isto, 6.

⁵³ Isto, 8-9.

Preko Njegoša stvarani su poželjni stereotipi o prošlim događajima, a njegova djela služila su za kontekstualizaciju akutnih društvenih problema. Sokolsko čitanje Njegoša izgledalo je ovako – njegov stih „času meda još niko ne popi, što je čašom žuči ne zagrči“ tumačen je u polivalentnosti Podgoričke skupštine – med je simbolizovao ujedinitelje, a žuč protivnike prisajedinjenja. Glavni motiv *Gorskoga vijenca* našao je refleksiju u rekonstruisanju bliske prošlosti, jer je gušenje Božićnoga ustanka načelnik sokolskoga društva iz Mostara predstavio kao istragu poturica. „Dvadeset osam“ palih boraca za prisajedinjenje u toku prvoga dana ustanka bili su pandan Njegoševoj sedmorci koja je očistila Crnu Goru „od odrođene braće“, a načelnik je izjavio da oni zalazuju spomenik-piramidu veću od Lovćena na koju bi „sunce“ sa svake strane ispisivalo „Jedan narod, jedna država, jedan kralj“. Na kraju govora osvrnuo se na budućnost rekavši palima „Lezite ovde kao termopilski junaci i posle smrti vjerni ideji čekajte pokoljenje koje će dati novog Njegoša, koji će opjevati Badnji dan 1918 i vaša djela“.

Ako sokolski odgoj stavimo pod optiku teorije Pjera Burdijea o „kulturnoj reprodukciji“, proces pomoću kojeg elita zadržava svoj društveni položaj putem obrazovanja,⁵⁴ dobijamo jasnu sliku o tome kako su sokolske programske prakse i improvizacije pomoću shema koje kultura podjednako usađuje u tijelo i um, duhovno i fizički obrazovale socijalnu grupu za promovisanje nacionalističke državne ideologije. To nam uostalom najbolje svjedoči izjava staroste mostarske sokolske župe: „Sokolstvo je nacionalna mudrost (...) koja upućuje Slovenstvo na zajednicu, a naš troimeni narod preklinje, da putem kulture odgaja bezkompromisni tip Jugoslovenskog čovjeka (...) na čelo ove najveće Slovenske i silne organizacije, u dijelu vašeg sokolstva treba da stupe elitne čete crnogorske

⁵⁴ Citirano prema: Berk, 74.

omladine, koje će (...) poći u narod lečeći zapušteno čojstvo i junaštvo (...) Sokolstvo naše je živo Sokolstvo Njegoša, koje će se uhvatit u koštac sa svim neprijateljima narodnim (...) takne li nam u čast, Jedinstvo Državno, Narodno i Sokolsko“.⁵⁵ Za samo dvije godine sokolstvo je zaživjelo u Crnoj Gori, pa će se od 1928. crnogorska sokolska udruženja objediniti pod domaćim savezom sokolskih društava. A ono je nazvano nikako drukčije do Sokolska župa „Njegoš“.

Sve češće isticanje jugoslovenstva u odnosu na troimenost naroda i težnja ka ideološko-identitetskoj unifikaciji bili su odgovori vlasti na cijepanje zajednice SHS, jer su se njene članice pored političkih neslaganja počele gubiti u „narcizmu razlika“. Bio je to uvod u ideologiju „integralnog jugoslovenstva“ koja će se ozvaničiti nakon 1929. godine. Kulminacija raspri između Hrvata i Srba pogotovo desiće se atentatom u Skupštini kad će hici radikala Puniše Račića označiti kraj KSHS i otvoriti novu stranicu jugoslovenske istorije. Višegodišnjom diktaturom, suspenzijom ustava i zabranom političkih partija i većine medija režim će pokušati da sanira antagonizme kako bi državnu zajednicu zadržao na okupu. Sve će se to odraziti na interpretaciju Njegoševa lika i djela. U duhu novoproklamovanoga integralnog jugoslovenstva narativ o Njegošu kao vjesniku ujedinjenja troimenoga naroda zamjenjuju narativne konstrukcije o Njegošu kao praroditelju Jugoslavije. Lazar Tomanović objavljuje serioznu studiju u *Slobodnoj misli* „Začće Jugoslavije“⁵⁶ u kojoj govori o susretima Petra II i Matije Bana 1848. godine i u njima vidi iskrnu njezina začća. U *Almanahu-šematizmu Zetske banovine* za 1931. godinu, nalazimo niz zapisa o odnosu Njegoša i Jugoslavije - u tekstu „Crna Gora i Jugoslavija“ kao primjer

⁵⁵ *Omladina*, br. 18 i 19 (27.5.1926), 2-3.

⁵⁶ Videti: Lazar Tomanović, „Začće Jugoslavije“, *Slobodna misao*, brojevi 33, 34, 35 i 36 za 1930. godinu.

izvornoga jugoslovenstva navodi se Njegoševo pismo banu Jelačiću, u kojem vladika prenosi ljubav crnogorskog naroda prema svim plemenima južnog slovenstva;⁵⁷ u jednom apologetskom napisu u korist državnoga zaokreta k jugoslovenstvu tj. povodom Zakona od 3. oktobra 1929. „kojim počinje nova era u životu Jugoslovena“,⁵⁸ ističu se „rasne“ karakteristike Crnogoraca, koji su kako zapisa autor tih redova „najčišći tip Slovena i Jugoslovena“ i kao takve, njih je najbolje „ocrtao Petar II Petrović Njegoš“ u *Gorskomе vijencu*. Zvanični medij jugoslovenskoga režima u Crnoj Gori, *Zetski glasnik*, pisao je otvoreno i bez rezervi o Njegošu kao o geniju koji je tokom cijelog svog života propovijedao „čisto i integralno jugoslovenstvo“, reprintujući članke koje su sredinom XIX vijeka objavljivale *Jugoslovenske novine* povodom Njegoševa istraživanja građe u Mletačkome arhivu, posebno ističući njegova interesovanja za jugoslovenstvo.⁵⁹

Krunisanje lika Petra II za cara Jugoslavije biće izvršeno prijedlogom Zakona o proglašavanju Lovćena za jugoslovenski nacionalni hram. Taj je prijedlog Skupštini Kraljevine Jugoslavije 4. juna 1933. podnešen od strane crnogorskoga poslanika iz sreza barskoga i cetinjskoga, Gavra Miloševića. Prijedlog je potpisalo 65 vladajućih poslanika, a predviđao je da Lovćen kao nacionalni hram Jugoslavije održavaju Ministarstvo prosvjete, saobraćaja, šuma i rudnika; plan izvođenja radova na izgradnji hrama vršio bi Odbor u kojemu bi se našli ban Zetske Banovine, mitropolit crnogorsko-primorski, predsjednik cetinjske opštine, poslanik varoši Cetinja, sreza cetinjskoga i barskoga i starješina sokolske župe na Cetinju.⁶⁰ Nakon

⁵⁷ *Almanah-šematizam Zetske banovine*, 1931, 181–184.

⁵⁸ Jošo F. Ivanišević, „Ujedinjenje“, *Almanah-šematizam Zetske banovine*, 1931, 27.

⁵⁹ *Zetski glasnik*, br. 87 (18. 11. 1933), 2.

⁶⁰ *Zetski glasnik*, br. 59 (12. 8. 1933), 2.

podnošenja prijedloga formirao se odbor koji ga je tumačio. U njihovim obrazlaganjima zašto taj zakon treba podržati nalazimo veoma zanimljive opservacije koje otkrivaju značenjske komponente Lovćena i Njegoša za jugoslovensku ideologiju, jer su smatrali da će se podizanjem hrama:

„1. (...) legendarnom kraju naše nacije Crnoj Gori dati moralno priznanje za sva viteška djela njenih sinova, koja su simbolizirana u Lovćenu-visu, koji je kroz vjekove bio slobodno nacionalno žarište;

2. Što će se tim manifestovati jugoslovenski osjećaj, jer u vrhu Lovćena počiva naš najveći genije Njegoš, koji je prije sto godina sanjao o onome što je praukun Velikog Vožda Karađorđa, kojemu je Voždu posvetio biser čojstva i junaštva ‘Gorski vijenac’, naš veliki Vladaar Aleksandar I izveo i ostvario;

3. Što je Lovćen ključ Jadrana, a kad taj ključ Jadrana dobije priznanje od današnjeg jugoslovenskog Parlamenta, onda je jasno cijelome svijetu sa kakvim mislima i osjećajima smo mi zadojeni prema našoj obali i našem moru.

4. Što će se ovim Zakonom dati materijalna mogućnost da sinovi Crne Gore kultiviziraju to nacionalno žarište, i da na privrednom turističkom polju stvore od njega centar, te se pokažu dostojni potomci slavnih otaca, koji su svojim nadčovječanskim naporima zadivljivali svijet i bili opjevani od svih naših i stranih velikana“.⁶¹

Sam predlaagač zakona, G. Milošević, u svojim je intervjuima povodom inicijative, pored ideološkoga značaja izglasavanja zakona, govorio i o ekonomskome motivu za podizanje jugoslovenskoga nacionalnog hrama na Lovćenu, smatrajući da će Njegoševa legendarnost, lovćenski prelijepi pejzaži i njegovi

⁶¹ Isto. Zanimljivo je uočiti da su članovi odbora bili svih religija: Stijepo Knežević, Lovro Tetovar, Ante Kovač, Husein Kadić, Gavro Milošević, Hadži-Todor Dimitrijević, Jovan Dovezenski, Radivoje Brušija, Savo Radović, Kosta Aleksić, Mladen Lisavac i Milan Mravlje.

resursi biti od velikoga značaja za privredno uzdizanje Crne Gore, razvoj turizma i saobraćajnoga uvezivanja koje je vidio kao najveći crnogorski problem.⁶² Time je Njegoš stavljen u nove interpretativne kalupe – jačanja kapitala i privrednoga razvoja zajednice. Izgleda da će samo zbog „kapitala“, Zakon ostati na papiru budući da nije bilo sredstava za takav megalomanski projekat. Jer kritičari nijesu iznosili njegove ideološke nedostatke, niti su osporavali Njegošev značaj za jugoslovenstvo, već su isticali nepogodan ekonomski momenat. Jugoslaviju je tih godina pogodila katastrofalna ekonomska kriza, uostalom kao i čitav svijet. Jedan kritičar se pitao: „Zar danas, kad umire svijet od gladi; kad su milioni nezaposlenih kad se sve našlo u jednoj smrtnoj groznici, može se naći političar ili uopšte misaon čovjek da se ovim pitanjima zanosi“.⁶³ Podizanje jugoslovenskoga nacionalnog hrama komentarisao je kritički Savić Marković Štedimlija. Iako veliki protivnik vlasti, nije se izjasnio protiv inicijative već je svoje tumačenje, kako bi isprovocirao Miloševića, usmjerio ka rehabilitovanju Crne Gore. U podizanju hrama Štedimlija je vidio ispravljanje grešaka iz 1918. i nepravde koja je nanijeta Crnogorcima.⁶⁴

Zajedno s izdizanjem Njegoša u visine božanstva jugoslovenstva teklo je približavanje njegova lika među pukom putevima zabavne i popularne kulture – „običnome čovjeku, obični Njegoš“. Epizode iz pjesnikova života, njegov vanknjiževni govor i uzrečice iz svakodnevice, upućivanje na

⁶² Gavro Milošević, „O proglašenju Lovćena za jugoslovenski nacionalni hram“, *Zetski glasnik*, br. 66 (6. 9. 1933), 2.

⁶³ M. R., „O nacionalnom hramu: još potrebne dopune“, *Slobodna misao*, br. 33 (3. 9. 1933), 1.

⁶⁴ Savić Marković Štedimlija, „Rehabilitacija Lovćena“, In: *Ogledi o Njegošu* (pr. Danilo Radojević), Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015, 55-59.

neke Njegoševe fizičke karakteristike veoma su kreativno stavljanje u čitalački prostor. Najzanimljivije je to radio *Zetski glasnik*, zvanično glasilo jugoslovenskih vlasti na crnogorskom prostoru, koji je kontakt između Njegoša i čitalaca tražio u zabavnoj rubrici „Ko zna?“, tako što bi odgovor na postavljeno pitanje bio odgonetnut u narednome broju. Tako se određena socijalna grupa mogla dodatno poistovjetiti s Njegošem, preko npr. „jezika pjace“ - u jednom broju nalazilo se pitanje – „Čija je uzrečica bila ‘jami to čoce’?“⁶⁵; ili je pak mogla doživljavati Njegoša u njegovoj svakodnevici – „Čime se Njegoš najradije bavljao u svojoj Biljardi?“⁶⁶, odnosno pobliže obogatiti svoje predstave o njegovu fizičkom izgledu – „Koji je od naših pjesnika imao nesrazmjerno male šake prema uzrastu?“⁶⁷. U rubrikama je suptilno iznošeno i Njegoševo prijateljstvo s Hrvatima, što je svakako recepcija aktuelnih nastojanja vlasti da se smiri jaz između Srba i Hrvata i potakne jugoslovenstvo – „Kako je Njegoš u svojim pismima nazivao znamenitog hrvatskog – ilirskog pisca Stanka Vraza?“⁶⁸, odgovor je glasio: „Vrag mi nije nikad mio, a Vraz vazda“⁶⁹. Ovu nam tezu potvrđuje pitanje „Koje su to tri naše najveće vrijednosti?“⁷⁰ za koje *Zetski glasnik* proglašava usmenu književnost, Njegoša i Ivana Meštrovića.

Jugoslovenske vlasti trudile su se da utisnu Njegoša u sve sfere društveno-kulturnoga i političkoga života, naročito u Crnoj Gori. Time je kulturna memorija nacije uniformisana, jer je preko Njegoša postizan efekat jednodimenzionalne istorijske i

⁶⁵ *Zetski glasnik*, br. 54 (16. 7. 1932), 3. Odgovor da se radi o Njegoševoj uzrečici: Isto, br. 56 (23. 7. 1932), 3.

⁶⁶ *Zetski glasnik*, br. 84 (29. 10. 1932), 3. Odgovor je glasio bilijarom.

⁶⁷ *Zetski glasnik*, br. 82 (22. 7. 1932), 3.

⁶⁸ *Zetski glasnik*, br. 95 (16. 12. 1933), 4.

⁶⁹ *Zetski glasnik*, br. 96 (20. 12. 1932), 4.

⁷⁰ *Zetski glasnik*, br. 64 (20. 8. 1932), 4.

identitetske svijesti. Širom Jugoslavije počeli su nicati Njegoševi kipovi i spomenici. Pokretane su velike inicijative oko toga da Beograd kao glavni grad dobije spomenik. Gotovo da se u čitavoj Crnoj Gori, pa i u seoskim sredinama, dobrovoljno prikupljao novac za njegovo finansiranje. Srpski književnik Jovan Dučić od svojih je sredstava podigao spomenik Petru II u rodnome Trebinju, a prilikom otkrivanja priređena je velika pompa uz prisustvo visokih vladinih zvaničnika. Dučić je toga dana svoj govor počeo riječima: „Od jutros Njegoš postaje na ovaj način počasnim građaninom Nemanjićskog Trebinja“, nastavljajući o crnogorskome pjesniku kao o „velikom proroku u našoj današnjoj istoriji i velikom protagonistu u današnjoj našoj jugoslovenskoj ideologiji“. ⁷¹ Zatim je prisutnima pokazao faksimil rukopisa *Gorskoga vijenca* koji je s posvetom trebinjskoj opštini poklonio kralj Aleksandar. Zahvaljujući priređivanju tekstova iz *Američkoga Srbobrana* od strane Rista Dragičevića saznajemo da je čak i u dalekome Klivlendu 1936. godine podignut spomenik Petru II Petroviću Njegošu. ⁷²

U Crnoj Gori će proces ukalupljivanja prošlosti i kulture u njegoševski kontekst biti intenzivniji. Prva odigrana predstava u međuratnome renoviranome pozorištu *Zetski dom* biće *Gorski vijenac*. ⁷³ Za stilizaciju zavjese u tome teatru bio je angažovan slikar Milo Milunović, kome je kao inspiracija za njenu izradu poslužio stih iz *Gorskoga vijenca*: „Sinu munja s Koma put Lovćena...“. ⁷⁴ Komentatori bliski vlastima apelovali su na sanaciju Njegoševe Biljarde, za čiju nebrigu optužuju kralja Nikolu iako je ta građevina izuzetno oštećena prilikom

⁷¹ *Zetski glasnik*, br. 44 (2. 6. 1934), 1.

⁷² Risto Dragičević, „‘Amerikanski Srbobran’ o otkrivanju Njegoševog spomenika u Americi“, *Zapisi*, knj. XVI, sv. 4, 1936, 255-256.

⁷³ *Slobodna misao*, br. 37 (13. 9. 1931), 3.

⁷⁴ *Epoha*, br. 9 (2. 8. 1930), 4.

austroguarskoga boravka u njoj, a već je više od dvanaest godina bila pod ingerencijom države Karađorđevića.⁷⁵ Ispred Njegoševe Biljarde bio je podignut spomenik bjelašima, a na samo tridesetak metara od nje spomenik Aleksandru Karađorđeviću. Podnešena je i inicijativa za podizanje spomen-doma na Njegušima u slavu Petra II Petrovića.⁷⁶ Iako Petar II nije bio idealna slika monaškoga života, to neće smetati Nikolaju Velimiroviću da inicira osnivanje *Fonda vladike Rada*, koji je trebao prikupljati sredstva za školovanje sveštenika.⁷⁷ U vojsci Kraljevine Jugoslavije postojao je poseban puk koji je nosio Njegoševo ime.⁷⁸ Jednom od simbola crnogorske državne tradicije iz vremena Petrovića, centralnoj cetinjskoj komunikaciji „Katunska ulica“, između dva svjetska rata promijenjeno je ime u „Ulica Njegoševa“.⁷⁹ Prvo folklorno društvo u Crnoj Gori osnovano tada zvaće se „Njegoš“. Isti je slučaj s pjevačkim i muzičkim društvima. Njegoš je bio česta tema pismenih zadataka u osnovnom i srednjoškolskom obrazovanju.⁸⁰ Interesantno je da će npr. novembra 1936. godine u „svim crnogorskim školama“ biti obilježeno šecanje na Njegoša.⁸¹ S obzirom na to da je Njegoš osnovao prvu osnovnu školu u tzv. Staroj Crnoj Gori, kompletan sistem obrazovanja promovisan je upravo kroz taj njegov čin. A kad se 1934. godine bude obilježavala njena stogodišnjica na Cetinju će se svečano proslaviti izgradnjom nove zgrade osnovne škole. Ta ustanova

⁷⁵ *Slobodna misao*, br. 14 (30. 3. 1930), 3.

⁷⁶ *Epoha*, br. 12 (4. 4. 1931), 4.

⁷⁷ *Slobodna misao*, br. 28 (12. 7. 1931), 5.

⁷⁸ *Zetski glasnik*, br. 53, (13. 7. 1932), 3.

⁷⁹ Vesko Pejović, *Studija: Cetinje, imena ulica, spomenici, spomen-obilježja*. Videti: <http://www.cetinje-mojgrad.org/?p=9288> Pristupljeno: 23. 9. 2016.

⁸⁰ *Izveštaj za školsku 1932/33. godinu – Državna učiteljska škola na Cetinju*, knj. IV, 1933, 14.

⁸¹ *Slobodna misao*, br. 44 (8. 11. 1936), 5.

nosiće ime Petra II, ali ne Petrovića, njezina osnivača, već Petra II Karađorđevića. Gradonačelnik Cetinja tom prilikom će istaći da se cetinjska osnovna škola kroz istoriju odužila zavjetu velikoga Njegoša da osveti Kosovo i stvori Jugoslaviju, a da sada, podizanjem nove zgrade nastavljaju djelo velikoga Njegoša „s tvrdom vjerom, da će Osnovna škola Prestolonasljednika Petra biti kolijevka znanja, čojstva i junaštva, koja će odnjegovati saradnike – snagu i tvrdi oslonac Kralju Gospodaru i Nasljedniku Prestola na sreću i napredak naše divne i moćne Jugoslavije“.⁸² Sredinom tridesetih godina XX vijeka govorilo se o osnivanju Njegoševa instituta na Cetinju, o čemu se pisalo i u hrvatskim časopisima. Po riječima komentatora institut „bi imao karakter jedne Akademije nauka i umjetnosti. U prvome redu imao bi izdavati i nagrađivati djela koja bi s uspjehom tretirala probleme iz oblasti u kojima je djelovao Njegoš; a zatim, to bi bila jedna ustvari Njegoševa škola, koja bi imala da njegove filozofske poglede i pjesničke vizije oživotvorava i popularizuje – da ih učini narodu bliskima i da tako doprinese ovjekovječenju Njegoša“.⁸³ Prilikom planiranja reorganizacije državnoga muzeja na Cetinju, planirano je i formiranje posebnoga muzeološkog odjeljenja posvećenoga Petru II.⁸⁴

Njegošev izgrađeni kult u međuratnoj Crnoj Gori služio je prije svega legitimizaciji sukcesivnih činova koji su sprovedeni nad njezinim kulturnim i državnim identitetom. Strategijama i praksama održavanja Njegoša u kulturnoj memoriji nacije vlast je vršila unifikaciju stereotipa, predstavljajući se kao neko ko ispunjava njegoševsko zavještanje. U stvari, to je bio samo „njen“ Njegoš – stvoreni Njegoš koji se uklapao u oficijelnu ideologiju. Zbog toga je zašenio sve crnogorske velikane iz

⁸² *Zetski glasnik*, br. 71 (5. 9. 1934), 1.

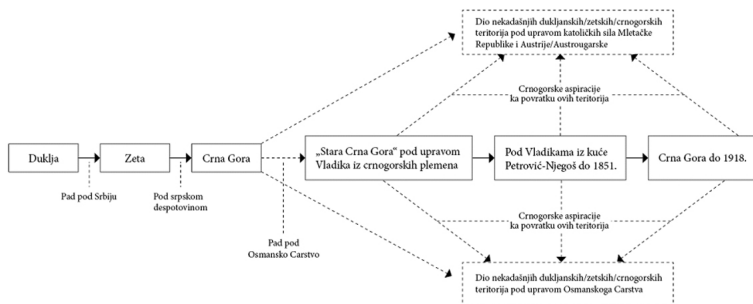
⁸³ *Slobodna misao*, br. 31 (26. 8. 1934), 5.

⁸⁴ Vido Latković, „Njegošev muzej“, *Zeta*, br. 1 (7. 1. 1935), 7.

njene istorije, jer su upravo on i njegovo djelo bili most u šematizovanoj predstavi kontinuiteta srpske državnosti i nemanjićkoga nasljeđa. Korist od unifikacije i linearizovane prošlosti bila je mnogostruka. Srbima, kao vodećem narodu Jugoslavije, garantovalo je suprematiju, dok je aneksija Crne Gore iz 1918. godine tretirana kao potpuno logičan slijed procesa ujedinjenja. Samim tim što je kad se kaže – „Njegoš“, gotovo nepotrebno bilo dodavati „Petrović“, jer se odmah znalo na koju se ličnost misli, to je vlastima dodatno olakšavalo da iz kulturnoga šecanja brišu preko dva vijeka vladarske kuće Petrović. O tome nam svjedoči veliki broj govora koje smo analizirali, đe se evidentno ocrtava izbjegavanje pomena prezimena „Petrović“, već se pored standardnog „Njegoš“ koriste još „vladika Rade“, „Rade Tomov“, „lovčenski pjesnik“ itd. Budući da je Njegoš u Crnu Goru importovao kosovski mit, a kroz svoje djelo aktuelizovao arhetipove junaka tipa Obilić, to je u temporalnoj predstavi direktno značilo pretrčavanje nekoliko vjekova istorije i spajanje crnogorske sudbine s Kosovom, pošto su Lovćen i Njegoš u asocijativnom nizu reprezentovali svoju državu. Njegoš je tako državnoj ideologiji poslužio kao malter kojim se prekriva mozaik. Jer u ovako forsiranoj svijesti nije bilo mjesta za istoriju Crne Gore prije Nemanjića, nije bilo mjesta za crnogorske primorske gradove ili dio njene teritorije koji je bio islamiziran. Od predstave prepune diskontinuiteta, prožimanja i prelamanja različitih kulturnih obrazaca, utisnuta je jednodimenzionalna, pravoslavna, namjenski naštelovana svijest. Šematski prikazano, to bi izgledalo ovako:

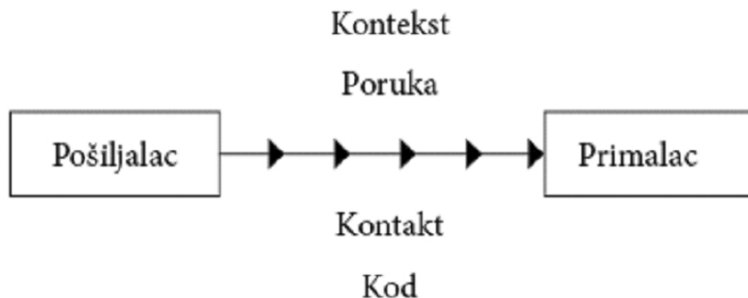
Kraljevina SHS/Jugoslavija → Njegoš → Kosovo → Dušanovo carstvo

Šema 1 – Poželjna predstava kontinuiteta koju je stvarala vlast u Crnoj Gori.

Šema 2 – Kontinuitet državnosti crnogorskoga prostora od prve slovenske države na njemu

Šema verbalne komunikacije koju je u svom glasovitom tekstu „Lingvistika i poetika“⁸⁵ načinio Roman Jakobson, a koja kao elemente verbalnoga niza prepoznaje pošiljaoca i primaoca između kojih se nalaze kontekst, proruka, kontakt i kod, mogla bi se primijeniti na političko-ideološki diskurs o Njegošu u KSHS/Jugoslaviji.

Šema 3: Verbalna komunikacija po Romanu Jakobsonu

⁸⁵ Roman Jakobson, „Lingvistika i poetika“, In: *Teorijska misao o književnosti* (priredio Petar Milosavljević), Novi Sad, 1991, 523-531. Šema se nalazi na str. 526.

Naime, ukoliko bismo u „kontekstu“ kulturološke razgradnje koja se dešavala Crnoj Gori u međuratnom periodu kao „pošiljaoca“ imenovali – vlast ili ideologe KSHS/Jugoslavije, a kao „primaoca“ – crnogorsko stanovništvo, kome je poslata određena poruka – npr. da su Crnogorci srpski plemići čiji su preci došli s Kosova, jedini očuvali šecanje na Dušanovo carstvo, a to najbolje opisao Njegoš, koji je bio najveći srpski apostol ujedinjenja, videćemo da je Njegoš u stvari bio taj „kontakt“, čije je djelo poniklo iz narodnog „koda“. Tim je kanalima i konstrukcijama „Njegoš – Srbin – Kosovo“ veoma bio olakšan put srbizaciji crnogorskoga kulturnog nasljeđa. Interesantno je i da konstrukcija „Srbi u Crnoj Gori“ koja se naročito aktuelizovala 1918. nije postojala prije te godine. Crnogorci su o sebi često govorili kao o „srpskoj Sparti“, ali nikad nijesu koristili „Srbi u Crnoj Gori“ budući da Srbiju nijesu doživljavali svojom domovinom.

Međutim, političke prilike u Kraljevini Jugoslaviji, kako se bude primicala svome kraju, naročito nakon ubistva Aleksandra Karađorđevića u Marseju, odražavaće se na sumnju u dio njegoševske ideologije. Radikalne hrvatske struje, u svojem razračunavanju sa srpskim neistomišljenicima nijesu pošteđele ni Njegoša. U cilju ljuljanja doktrinirane Njegoševe etike koja je proglašavana za vrhovnu nacionalnu vrijednost, jedan zagrebački desničarski i klerikalni časopis objaviće prvi tekst na južnoslovenskim prostorima koji je kritikovao etičnost *Gorskoga vijenca*. Hrvatska straža pisala je 1937: „Neka dakle ko hoće hvali ‘Gorski vijenac’ sa estetične strane, etika ga mora osuditi! Zato bi trebalo ovo djelo odstraniti od školske lektire!“⁸⁶ Ovo je trebao biti signal muslimanima u Kraljevini Jugoslaviji da počnu sumnjati u principe koje im proklamuje država, što je dodatno trebalo destabilizovati ionako raspolućenu zajednicu. Javnost je osudila ovakve napise. Jedan

⁸⁶ M. R., „Hrvatski etičari“, *Slobodna misao*, br. 13 (4. 4. 1937), 1.

beogradski list u komentaru napada na Njegoša obrušio se na hrvatske klerikalce ističući: „Kako su počeli i kako su pokušali da zakonski osiguraju sebi pravo, da miješaju u čitav kulturni život Jugoslavije, čudo je što, po uzoru Srebrničevih napadaja na udžbenike i ove, da se najblaže izrazimo, nečuvene interpretacije prema jednoj od najviših vrednosti čitave naše nacionalne kulture, nisu već postavili zahtjev da naša školska omladina treba da se odgaja isključivo na ‘moralnim djelima’ sv. Alfonsa Marije da Liguori i na ‘Glasniku sv. Ignjacija Lojole’?“ U crnogorskoj štampi *Slobodna misao* vješto je komentarisala sporni tekst, ne pominjući muslimane niti činjenicu da su hrvatski desničari upravo taj tekst posvetili njima. Kontraargumente isključivo su usmjerili u pravcu kritike klerikalističke filozofije i hipokrizije samoga članka. Objektivnu kritiku članka uputio je Savić Marković Štedimlija u *Zeti*, tvrdeći da upravo klerici, „koji su poznati kao najnetolerantniji ultramonitanci“, tendenciozno napadaju Njegoševo djelo koje „nijesu osudili ni Muslimani ‘u ime vjerske tolerancije’.“⁸⁷ Da su uzavrele atmosfere u državi bili svjesni i neki zvanični komentatori i na eventualno njihovo prenošenje na tumačenje Njegoša, svjedoče nam neki tekstovi objavljeni nekoliko mjeseci prije hrvatskoga teksta. Jedan intelektualac govoreći o Njegošu kao političkome učitelju, tvrdio je da koliko god neki književnik bio velik, on ne može uvijek zadovoljiti sve zahtjeve i gledišta novijih generacija. Bez obzira na dubinu njegova prodiranja „u istine o životu ne samo svoga doba nego života uopšte, nema slučaja da i takvog pisca neće nadjačati vrijeme, stalan i neprekidan razvoj životnih oblika. Takav je slučaj i s Njegošem.“⁸⁸ Iako po njegovu

⁸⁷ Štedimlija, „‘Gorski vijenac’ anatemisan“, In: *Ogledi o Njegošu* (pr. Danilo Radojević), 141.

⁸⁸ Đuza Radović, „Njegoš kao politički učitelj“, *Slobodna misao*, br. 1 (6. 1. 1937), 6.

shvatanju Njegoš ni nakon osam decenija nije izgubio ništa od veličine i opšteg značaja – „njegovo djelo ostaje veliko kao što je i bilo, ali ono postaje nedovoljno da duh naših dana u njemu za sve nađe svoju riječ“.

Dok su se tražili novi modaliteti ideološkoga približavanja suprotstavljenih strana, Kraljevina Jugoslavija osipala se i nespremna dočekala Drugi svjetski rat. Unutrašnji antagonizmi pospješeni intervencijom spolja urušiće tu prvu jugoslovensku vavilonsku kulu. Stvoreni Njegoš neće se srušiti s njom, jer će nastavljajući ideologije iz države Karađorđevića nastaviti utabanim stazama interpretiranja lika i djela Petra II u ratnim i novim programskim kontekstima. Ali neće to raditi samo oni, radiće to skoro sve suprotstavljene strane u najvećoj klanici koju je vidio ovaj prostor. Jedna od posljednjih interpretacija u zvaničnome organu vlasti u Crnoj Gori *Zetskome glasniku* 1941, uoči rata, glasi: „Linija koju je Njegoš povukao ostala je presudna vododjelnica i za naše vrijeme koju ne treba smetnuti s uma kad god se postavlja pitanje o tome šta je uistinu presudno po sudbinu i po dušu jednoga naroda, šta ga zapravo čini narodom i šta iskupljuje život pred Bogom i pred istorijom?“⁸⁹ Sudbina toga naroda bila je da se njegovi predstavnici međusobno pokolju.

⁸⁹ Dušan Stojanović, „Njegoš kao politički mislilac“, *Zetski glasnik*, br. 864-865 (1941), 3.